

ישמעאל

מים ראשונים: כבר נדרשנו במקצת לדמותו של ישמעאל בן אברהם בדברינו [הגר, שרה ואברהם](#) בפרשה זו וכמו כן בדברינו [גירוש הגר וישמעאל](#) בפרשת וירא. הפעם נרצה להתמקד 'נטו' בדמות זו. מי אתה ישמעאל בנו בכורו של אברהם? מה היו גשותיו של אברהם כלפי ישמעאל, ושל ישמעאל כלפי אביו שגרש אותו ואת אמו מביתו? מה היו יחסי ישמעאל ויצחק? האם, בדומה לעשו אחיינו, יש להבדיל בין ישמעאל של המקרא וישמעאל ההיסטורי שחז"ל הכירו מזמנם?¹

ויאמר לה מלאך ה' הנדף הרה וילדת בן וקראת שמו ישמעאל כי שמע ה' אל ענייך: והוא יהיה פרא אדם ידו בכל יד כל בו ועל פני כל אחיו ישפון: ... ותלד הגר לאברהם בן ויקרא אברהם שם פנו אשר ילדה הגר ישמעאל: (בראשית טז יא-יב).²

רמב"ן בראשית פרשת לך לך פרק טז פסוק יא – איך ניתן לו שמו

"וקראת שמו ישמעאל" - הודיע המלאך להגר שיהיה שמו ישמעאל ... ואמר לה שהיא תקראנו כן ותזכור כי שמע אלהים אל עניה.³ ואברהם מעצמו קרא שמו כן שישמע אל ויעננו.⁴ או ששרתה עליו רוח הקודש, כדברי רש"י וקרא אותו ישמעאל כי שמע אלהים אל עני אמו כדבר המלאך.⁵ והנכון בעיני כי המלאך צוה להגר שתקראנה כן, והיא יראה בעבור היותה פילגש לקרוא שם לבן אדוניה, וגלתה לו הענין ואברהם קיים דבר ה', אבל לא הוצרך הכתוב להאריך בזה.⁶

תלמוד ירושלמי מסכת ברכות פרק א הלכה ו – ארבעה נקראו בשם טרם לידתם

ארבעה נקראו עד שלא נולדו, ואלו הן: יצחק וישמעאל יאשיהו ושלמה. יצחק: "וקראת את שמו יצחק" (בראשית יז יט). ישמעאל דכתיב: "וקראת את שמו ישמעאל" [שם טז יא]. יאשיהו: "הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו" [מלכים א יג ב]. שלמה: "כי שלמה יהיה שמו" [דברי הימים א כב ט]. עד כדון (כאן) בצדיקים, אבל ברשעים: "זורו רשעים מרחס" [תהילים נח ד].⁷

¹ על עשו הוא אדום המקראי וההיסטורי ויחסי עם יעקב כתבו רבים וטובים. ראה גם דברינו [עשו ויעקב – אחים שונאים](#) בפרשת תולדות.

² שמו של ישמעאל ניתן לו ע"י מלאך ה' והגר זוכה לשמוע את הבשורה ישירות מפיו. וכבר באו על כך דברי מדרש בראשית רבה מה ז: "א"ר חייא: בוא וראה כמה בין ראשונים לאחרונים: מנוח אמר לאשתו: מות נמות כי אלהים ראינו (שופטים יג כב), והגר שפחת שרי רואה חמישה מלאכים בזה אחר זה ולא נתייראה מהם. אמר רבי חייא: ציפורנן של אבות ולא כריסן של בנים. א"ר יצחק: צופיה הליכות ביתה (משלי לא כז) - בני ביתו של אבינו אברהם צופים היו והיתה רגילה לראות בהם". "צופים" הם נביאים (מגילה יד ע"א) ולגבי הביטוי: "ציפורנן של ראשונים ולא כריסן של אחרונים" ראה יומא ט ע"ב.

³ ישמעאל במשמעות כפולה: ששמע האל את קולך, ששמעת שמו מפי האל. הגר היא שתיתן לו את שמו. ולא רק לו, אלא גם למלאך שנגלה אליה נתנה הגר שם, ככתוב: "ותקרא שם ה' הדבר אליה אלה אל ראי כי אמרה הגם הלאם ראי ראי ראי", מה שלא נראה באישים האחרים, להלן בירושלמי, שנקראו בשם טרם לידתם.

⁴ אברהם הגיע לשם ישמעאל מעצמו. אפשרות אחת היא כאשר הוא רואה שהגר חזרה בשלום והוא מבין שהקב"ה שמע אל תפילתה, או שמא לתפילתו בלבד הוא כאשר שילח אותה שלא ברצונו. אפשרות אחרת היא עפ"י מדרש בראשית רבה מה ה (רש"י טז ה) שהגר הפילה את הריונה הראשון בשל העיין הרעה שנתנה בה שרה או טלטולי המדבר; וכאשר הגר חוזרת לבית אברהם היא גם חוזרת לחיי האישות איתו וזוכה להריון שני ממנו נולד ישמעאל. או אז נותן לו אברהם את השם ישמעאל-אל כתפילת הודיה: שמע האל. שמע את תפילת הגר ואת משאלתי שלי לבן. ראה גם פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית טז טו: "ותלד הגר לאברהם בן. נאמנת היתה, לאברהם ילדה ולא לאיש אחר". אברהם לא חושש לאירוע כלשהו של הגר אי שם במדבר.

⁵ ראה פירוש רש"י שרמב"ן מצוטט: "ויקרא אברהם שם וגו' - אף על פי שלא שמע אברהם דברי המלאך שאמר (פסוק יא) וקראת שמו ישמעאל, שרתה רוח הקודש עליו וקראו ישמעאל". אולי זו אותה רוח הקודש הטובה ששרתה על שרה כאשר נתנה את הגר לאברהם בתחילה ואמרה: "אולי איבנה ממנה" (רש"י טז ב). נראה שאין הבדל גדול בין פירוש רש"י ודברי רמב"ן עד כאן, אם "אברהם מעצמו קרא שמו כן שישמע אל ויעננו", או "שרתה עליו רוח הקודש".

⁶ אבל בעיני רמב"ן נכון יותר לומר שהגר החוזרת כנועה לבית אברהם (הכתוב וגם המדרש לא מספרים לנו כיצד מקבלת אותה שרה) מספרת לאברהם את הקורות אותה. לאברהם אין ספק שהגר מספרת דברים כהויתם ואינה מדמינת פגישות עם מלאך (וגם שלא נטמאה בדרך), והוא מאמץ את השם ישמעאל ורואה בכך קיום דבר ה'! היא כפילגש אינה מרגישה רשאת לתת את השם ונותנת לאברהם את הזכות או הכבוד לקרוא לבנו בכורו: ישמעאל. וכאומר להגר: שמע האל את קולך, שמעת את דבר האל בעצמך. דיבור סמוי בין אברהם והגר. (להלן בפרשת ויצא, הנשים הם שנותנות את השמות לבנים, חוץ מאחד, מצא אותם).

⁷ ישמעאל מצוי בחברת הצדיקים שזכו ששםם ניתן להם טרם לידתם ומפי גבוה. יצחק - בדברי הקב"ה ישירות לאברהם בציווי על המילה (ראה הפסוק המלא במקור); ישמעאל - מפי מלאך ה' בדיבור ישיר להגר; יאשיהו - בדברי איש האלהים לירבעם; ושלמה - בעדות של דוד שכן דיבר איתו ה'. נראה שלמדרשים מאוחרים קצת היה קשה לכלול את ישמעאל בחבורה מכובדת זו. ראה הנוסח במדרש בראשית רבה מה ח: "א"ר יצחק: שלשה הן שנקראו בשםם לפני הקב"ה עד שלא נוצרו, ואלו הן: יצחק ושלמה ויאשיהו ... ויש אומרים: אף ישמעאל באומות". ישמעאל נוסף ב"יש אומרים". ופירוש בעל הטורים בראשית טז יא כבר בורח לגמרי מהירושלמי ויוצר דרשה משיחית התואמת כנראה את זמנו הוא: "וקראת. ארבעה במסורת: וקראת שמו ישמעאל. וקראת אתכם הרעה (דברים

מדרש תהלים (שומר טוב; בובר) מזמור א – ישמעאל פרוי של אברהם⁸

"אשרי האיש" – זה אברהם ... "והיה כעץ שתול על פלגי מים" – שנטלו הקב"ה ושתלו ... בארץ ישראל. "אשר פרוי יתן בעתו" – זה ישמעאל. "ועלהו לא יבול" – זה יצחק. "וכל אשר יעשה יצליח" – זה בני קטורה. "לא כן הרשעים" – זה נמרוד וחביריו.⁹

בראשית רבה נה ד, פרשת וירא – מי חשוב ממי בברית המילה

יצחק וישמעאל היו מדיינים זה עם זה. זה אומר: אני חביב ממך, שְׁנַמְלֵתִי לשלש עשרה שנה. וזה אומר: חביב אני ממך שנמלתי לשמונה ימים, אמר לו ישמעאל: אני חביב ממך. למה? שהיה ספק בידי למחות ולא מחיתי. באותה שעה אמר יצחק: הלוואי היה נגלה עלי הקב"ה ואומר לי שאחתוך אחד מאיברי ולא אעכב. מיד: "והאלהים נסה את אברהם".¹⁰

זוהר כרך א (בראשית) פרשת וירא, דף קיח – בן אברהם מצחק¹¹

"ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק" (בראשית כא ט).¹² אמר רבי חייא: מיום שנולד יצחק והיה ישמעאל בבית אברהם, לא נקרא ישמעאל בשמו ... אמר רבי יצחק: "ותרא שרה" שלא ראתה אותו בעינה שהוא בן אברהם, אלא שהוא בנה של הגר המצרית ... דאילו באברהם לא כתיב: "את בן הגר" אלא: "את בנו". בוא וראה לאחר מכן מה כתוב: "וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודות בנו", ולא כתיב: על אודות בן הגר המצרית.¹³

בראשית רבה נג יד, פרשת וירא – באשר הוא שם

"ויקרא מלאך אלהים אל הגר" – בזכותו של אברהם. "באשר הוא שם" – בזכות עצמו. יפה תפילת החולה לעצמו יותר מכל. "באשר הוא שם", אמר רבי סימון: קפצו מלאכי השרת לקטרגו, אמרו לפניו: ריבון העולמים, אדם

לא (כט). וקראת שמו עמנואל (ישעיה ז יד). וקראת ישועה חומותיך (שם ס יח). שעל ידי קריאת ישמעאל קראת הרעה, אבל על ידי קריאת עמנואל: וקראת ישועה חומותיך. את היחס הדואלי הזה לישמעאל נראה להלן במדרשים רבים ואפשר שהוא כבר מייצג את שני "ישמעאל" שלפנינו: ישמעאל בן אברהם (הבכור) שמלבד תלונתה של שרה אין כמעט במקרא התייחסות שלילית אליו, וישמעאל ההיסטורי שהוא אחד מ"אומות העולם" שחז"ל והדורות שאחריהם הכירו מסביבתם.

⁸ ננסה ללכת בסדר הכרונולוגי של האירועים כפי שהם מסופרים בתורה ונשלב את שתי הפנים הכפולות של ישמעאל: ישמעאל החיובי וישמעאל השלילי; ישמעאל המקראי (שהוא לחיוב ולשלילה) וישמעאל ההיסטורי (שרובו השלילה).

⁹ ישמעאל הוא פרוי של אברהם, הוא פרי הביכורים, הוא הבכור. יצחק מובן גם נמנה כאן ואפילו **בני קטורה** (הם הבנים הנוספים שיוולדו לאברהם מהגר היא קטורה והיו אחים במלואם לישמעאל). האם אנו יודעים משהו על חינכו של ישמעאל בידי אברהם? ראה מדרש בראשית רבה מח יג בהכנסת אורחים של המלאכים: "ואל הבקר רץ אברהם ... ויקח בן בקר ... ויתן אל הנער - זה ישמעאל בשביל לזרזו במצות". אברהם משקיע בחינוכו של ישמעאל וזה גומל לו בכיבוד אב, כלשון ילקוט שמעוני תורה פרשת לך לך רמז סב: "ובשכר יראה קמעא שירא ישמעאל את אביו, לא נתן הקב"ה רשות לכל אומה ומלכות שישלטו בבניו". אבל מדרש תנחומא פרשת שמות סימן א, שמות רבה פרשה א סימן א, סבור שאברהם פינק את ישמעאל ולא חנכו כיאות: "ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה – זה שאומר הכתוב: חושך שבטו שונא בנו ואהבו שחרו מוסר (משלי יג כד) ... ללמדך שכל המונע בנו מן המרדות, סוף יוצא לתרבות רעה ושונאהו. שכן מצינו בישמעאל שהיה לו געגועין על אברהם אביו ולא רידהו ויצא לתרבות רעה ושנאו אברהם והוציאו מביתו ריקם". זה מה שהביא עפ"י המדרש לגירושו של ישמעאל מבית אברהם, שנראה עוד להלן.

¹⁰ בפרשת העקידה, על רקע מוכנותו של יצחק למסור את נפשו (או לפחות אחד מאבריו) בציווי הקב"ה, מתאר המדרש דו-שיח בין ישמעאל ליצחק מי חביב או נחשב יותר: מי שנימול לשמונה ימים והוא תינוק חלש אבל אין בידו למחות ולא מודע למה שקורה איתו, או מי שהוא ילד בוגר ומבין מה פירוש להימול ואינו מוחה. נראה שבזכותו זה ידו של ישמעאל על העליונה, עד שיצחק נאלץ להוכיח את מסירות נפשו בעקידה. (וישמעאל שהסכים להימול והוא נער בוגר, היה זה מעין עקידה שלו?). ראה פירוש רש"י לבראשית טז טז: "ואברהם בן שמונים שנה וגו' - לשבחו של ישמעאל נכתב, להודיע שהיה בן שלש עשרה שנה כשנימול ולא עכב". בין כך ובין כך, ראה בפרק יז העוסק בברית המילה את משאלתו של אברהם: "לו ישמעאל יחיה לפיך" ואת הברכה הגדולה הניתנת לישמעאל: "ולישמעאל שמעתיך הנה ברכתי אתו והפריתי אתו והרביתי אתו במאד מאד שנים עשר נשיאם יוליד ונתתיו לגוי גדול". בתרגום חופשי שלנו לעברית. המדקדקים יעיינו במקור או בתרגום מוסמך.

¹¹ הנערים גדלים ושרה רואה את ישמעאל "מצחק". זה אחד מפסוקי המקרא עליו ניתן לתלות את גנותו של ישמעאל, והמדרשים שהיה מצחק אינם מחמיצים הזדמנות זו. כגון בראשית רבה נג יא: "אין הלשון הזה צחוק אלא לשון שפיות דמים ... אמר ליה ישמעאל ליצחק: נלך ונראה חלקינו בשדה והיה ישמעאל נוטל קשת וחצים ומורה כלפי יצחק ועושה עצמו כאילו מצחק". וכן בשמות רבה א א שכבר נזכר בהערה 9 לעיל בקשר לפסוק חושך שבטו שונא בנו: "מה עשה ישמעאל? כשהיה בן ט"ו שנה התחיל להביא צלם מן השוק והיה מצחק בו ועובדו ... ואין צחוק האמור כאן אלא עבודה כוכבים ומזלות". (אמנם, אח"כ גם יצחק מצחק, בראשית כו ח, ועם ישראל מצחק בחטא העגל, שמות לב ו. על השם יצחק והשורש צח"ק צריך להאריך בפעם אחרת).

¹³ הזוהר מדקדק במקרא שמסוף פרשת לך לך, בציווי על המילה שנראה להלן (שם אגב זוכה ישמעאל לברכה גדולה), עד הפסוקים שנראה להלן בקבורת אברהם בפרשת חיי שרה, היינו לאורך כל פרשת וירא ועד אחרי מותה של שרה בתחילת פרשת חיי שרה (כמה סמלי). לא נזכר ישמעאל בשמו. בגירוש הגר וישמעאל שבפרשת וירא, הוא נזכר בשם "בן האמה", "בן הגר" וגם סתם "הילד" או "הנער", לא רק בדברי שרה אלא גם ע"י הקב"ה ובלשון המקרא הסתמית. אפשר ששרה ראתה למרחוק מה שאברהם בנעוועיו על "בנו" הראשון לא ראה, ואפשר שכבר כאן יש לנו עסק עם ישמעאל ההיסטורי והמדרש נראה כמצדד בשרה.

שהוא עתיד להמית את בניך בצמא, אתה מעלה לו באר? 14 אמר להם: עכשו מה הוא, צדיק או רשע? אמרו לו: צדיק. אמר להם: איני דן את האדם אלא בשעתו. 15

בראשית פרק כה פסוקים ז-י, קבורת אברהם

וְאֵלֶּה יְמֵי חַיֵּי אַבְרָהָם אֲשֶׁר חַי מֵאֵת שָׁנָה וְשִׁבְעִים שָׁנָה וְחֹמֶשׁ שָׁנִים: וַיָּגַע וַיָּמָת אַבְרָהָם בְּשִׁיבָה טוֹבָה זָקֵן וְשֵׁבַע וַיֵּאֶסֶף אֶל עַמּוּי: וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ יִצְחָק וַיִּשְׁמַעְאֵל בְּנָיו אֶל מְעַרַת הַמְּכַפְלָה אֶל שְׂדֵה עֶפְרוֹן בֶּן צַחַר הַחִתִּי אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מִמְרָא: הַשְּׂדֵה אֲשֶׁר קָנָה אַבְרָהָם מֵאֵת בְּנֵי חֵת שָׁמָּה קָבַר אַבְרָהָם וְשָׂרָה אִשְׁתּוֹ: 16

בראשית רבה סב ה – כיבוד אב של ישמעאל

"ואלה שני חיי ישמעאל" – ר' חמא בר עוקבא ורבותינו היו יושבים ומתקשים: מה ראה הכתוב לייחס תולדותיו של רשע כאן? 17 עבר ר' לוי, אמרו: הרי בעל השמועה, נשאל אותו. בא ר' לוי בשם ר' חמא בן חנינא: להודיעך בן כמה שנין נתברך זקנך. 18 "ואלה שני חיי ישמעאל", מה ראה הכתוב לייחס שניו של רשע כאן? ע"י שבא מקדקה של מדבר לגמול חסד לאביו. 19

בראשית פרק כה פסוק יז – פטירתו של ישמעאל בכבוד

וְאֵלֶּה יְמֵי חַיֵּי יִשְׁמַעְאֵל מֵאֵת שָׁנָה וְשִׁלְשִׁים שָׁנָה וְשִׁבְעִים שָׁנִים וַיָּגַע וַיָּמָת וַיֵּאֶסֶף אֶל עַמּוּי: 20

14 ולא באר סתם, אלא אותה באר פלאית שנבראה עם עוד עשרה דברים בין השמשות של סוף מלאכת ששת ימי הבריאה וכניסת השבת (מסכת אבות פרק ה משנה ו) – אותה באר מרים הפלאית שהתגלגלה עם בני ישראל ארבעים שנה במדבר – נגלתה תחילה לישמעאל ולהגר. ראה פרקי דרבי אליעזר פרק כט: "ושם נפתחו להם הבאר שנבראת בין השמשות". ועל בני ישמעאל שהמיתו את בני ישראל בצמא כשאלה יצאו בגלות, ראה תנחומא יתרו ה.

15 ראה הפסוקים שם שהגר היא זו שבוכה, ככתוב: "ותשא את קלה ותבך", אבל הקב"ה שומע את קול הנער, ככתוב: "וישמע אליהם את קול הנער". ראה פירוש הזוהר על הפסוק שמדקדק שהקב"ה שמע את קולו ולא את קולה. פרשנים ודרשנים נדרשו כאן להשוואה של ישמעאל "באשר הוא שם" עם בן סורר ומורה שנידון על שם סופו. ושוב חברנו אל מדרש שמות רבה לעיל שאברהם לא ייסר את בנו. אך נניח עניין זה לפרשת בן סורר ומורה. עיקר המדרש כאן הוא התדיינות עם המדרשים שנראה להלן שצופים קדימה אל ישמעאל ההיסטורי הרשע. מדרש זה מעמיד אותנו על ישמעאל של המקרא, בנו של אברהם שגורש מביתו עם אמו והושלך אל המדבר "הגדל והנורא נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים" (דברים ח טו) בו הלכו בני ישראל במדבר (ואיתם הבאר שעלתה להגר וישמעאל). ישמעאל הוא דגם לכל אדם "באשר הוא שם". עכשיו, הוא צדיק או רשע? שואל הקב"ה את המלאכים! והם נאלצים להודות שכעת, במצבו זה, ישמעאל הוא צדיק! האם זו סיבה שאנו קוראים בפרשה זו ביום הראשון של ראש השנה? כך או כך, אנחנו מבקשים להוסיף דרשה משלנו על "באשר הוא שם" בשיטת אל תקרי – אל תקרא שם אלא שם. באשר הוא שם, הוא שמו שאני נתתי לו ואברהם צירף ברוח הקודש: ישמע אל. ישמע האל לכל אדם באשר הוא שם. גם לנו ביום הדין.

16 כדברי הזוהר לעיל, מסוף פרשת לך לך בציווי על המילה, עד פסוקים אלה שבפרשת חיי שרה, היינו לאורך כל פרשת וירא ומרבית פרשת חיי שרה, לא נזכר ישמעאל בשמו, רק "בן האמה", "בן הגר" וגם סתם "הילד" או "הנער". אך כאן, במות אברהם חוזר ישמעאל בשמו ומתאחד עם יצחק אחיו למחצה בכבוד האחרון שהם חולקים לאברהם אביהם שנפטר זקן ושבע ימים. והם קוברים אותו לצדה של שרה שעל מקום קבורתה טרח כל כך. ראה דברינו ואברהם זקן בא בימים בפרשת חיי שרה. יוסף ובנימין מביאים את יעקב אביהם לקבורה באותה מערה לצד לאה שאינה אמם, וישמעאל שקדם להם מביא את אברהם לקבורה לצד "שרה אשתו" שאיננה אמו.

17 שמיד לאחר קבורת אברהם באים הפסוקים: "ויהי אחרי מות אברהם ויבך אלהים את יצחק בנו וישב יצחק עם באר לחי ראי: ואלה תולדות ישמעאל בן אברהם אשר ילדה הגר המצרית שפחת שרה לאברהם". פרשני המקרא בראש פרשת תולדות יסבירו שרצה הכתוב לסיים בקצרה (בשמונה פסוקים) עם תולדותיו של ישמעאל "הרשע" (המסתיימים גם בפטירתו), קודם שיאריך ויתמקד בתולדות יצחק. אבל את הדרשנים עדיין הטרידו הפסוקים המתארים את תולדות ישמעאל בסמוך למות אברהם.

18 "זקנך" הוא יעקב. שנותיו של ישמעאל שנפטר כאשר יעקב היה בן 63 ויצא לחון (עפ"י סדר עולם רבה), נמנו על מנת למנות את שנותיו של יעקב. ראה גמרא מגילה יז ע"א: "למה נמנו שנותיו של ישמעאל? כדי ליחס בהן שנותיו של יעקב". ראה גם החשבון המפורט ברש"י בראשית כח ט עפ"י מדרש בראשית רבתי בראשית טז טז. דרשה זו "רצה" קדימה אל יעקב ולא בכדי.

19 חזרנו לקבורת אברהם בה התאחדו יצחק וישמעאל. מדרשים ופרשנים רבים נדרשו לנושא זה. ראה בראשית רבה סב ג: "ויקברו אותו יצחק וישמעאל אל מערת המכפלה - כאן בן האמה חולק כבוד לבן הגבירה" - שיצחק נזכר לפני ישמעאל. ובמדרש אגדה (בובר) בראשית כה ט: "ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו. מלמד שעשה ישמעאל תשובה, שהרי היה ישמעאל בכור והנהיג יצחק לפניו, לפי שהיה יודע בו שהוא צדיק ממנו. אבל עשו לא עשה תשובה, שהרי (לא) נאמר ויקברו אותו עשו ויעקב בניו". ופירוש העמק דבר: "דאברהם הודיע לישמעאל דבר ה' כי אף על גב שהוא בנו לכל דבר, מכל מקום במה שנוגע ליצחק הוא כאחר. וישמעאל לא סר מדבר ה' ע"י אביו. ועל כן לא ערער על הירושה, ומשום הכי גם בכבוד הקדימו ליצחק". (בניגוד גמור לעשו). ופירוש רד"ק: "ויקברו יצחק וישמעאל בניו - כי היו גדולים ונכבדים מהשאר והיו אהובים לו לפיכך התעסקו בו". אבל המדרש למעלה מדיגש את כיבוד אב של ישמעאל, מוטיב שראינו בילק"ש לעיל (הערה 9) ומצוי גם אצל עשו (בדברינו כיבוד אב של עשו בפרשת תולדות), ונמצא גם אצל נחור שהלך אל תרח אביו אחרי שאברהם עזב אותו והמשיך בדרך לארץ כנען (ראה מים אחרונים 2 בדברינו תרח סבנו בפרשה זו). בין אברהם לישמעאל היו יחסים מיוחדים (בדומה ליצחק ועשו בדרך הבא). לאברהם היו געגועים על ישמעאל לא רק בביתו כנ"ל, אלא גם אחרי גירושו כמדרש פרקי דרבי אליעזר פרק ל שמתאר איך אברהם הולך לבקר את ישמעאל (בדברינו גירוש הגר וישמעאל בפרשת וירא), ולישמעאל היו כל אותם שנים געגועים לאברהם ושמר על קשר סמוי איתו (איך ידע שהוא נפטר?). כאן הוא בא לחלוק לו כבוד אחרון. ובעיני חז"ל מצוות כיבוד אב ואם, אין למעלה ממנה.

20 מפטירתו של אברהם לפטירתו של ישמעאל תשעה פסוקים בהמשך אותו הפרק. ראה גמרא בבא בתרא טז ע"ב שכל מקום שבו כתוב "גיוה ואסיפה" ("ויגוע", "ויאסף אל עמיו") – "זו היא מיתתן של צדיקים". וכאשר שואלים הרי נאמר גויעה ואסיפה גם בישמעאל! התשובה היא, כפי שכבר הזכרנו בהערה 19, שישמעאל עשה תשובה. ראה אגב פטירתו של יצחק שבדומה לאברהם

בראשית פרק כח פסוקים ח-ט – מחלת שמחלה

וַיֵּרָא יַעֲשׂוּ כִּי רָעוֹת בְּנֹת פְּנֵעַן פְּעִינֵי יַצְחָק אָבִיו: וַיִּלְךָ עִשָׂו אֶל יִשְׁמָעֵאל וַיִּקַּח אֶת מְחֹלַת בֵּת יִשְׁמָעֵאל בְּן אַבְרָהָם אֲחֹת נְבִיּוֹת עַל נָשָׂיו לֹא אִשָּׁה: ²¹

מסכת פסחים דף קיט עמוד ב – אב לא מציל את בנו

מאי דכתיב: "ויגדל הילד ויגמל" (בראשית כא ח) - עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים ביום שיגמול חסדו לזרעו של יצחק. לאחר שאוכלין ושותין נותנין לו לאברהם אבינו כוס של ברכה לברך, ואומר להן: איני מברך, שיצא ממני ישמעאל. אומר לו ליצחק: טול וברך! אומר להן: איני מברך, שיצא ממני עשו. ²²

תלמוד ירושלמי מסכת נדרים פרק ג הלכה ח – שייך לאומות העולם

משנה: הנודר משובתי שבת - אסור בישראל ואסור בכותים ... קונם שאיני נהנה לבני נח - מותר בישראל ואסור באומות. שאיני נהנה לזרע אברהם - אסור בישראל ומותר באומות וכו'.
גמרא: ואין ישמעאל בכלל זרעו של אברהם? – "כי ביצחק יקרא לך זרע" (בראשית כא יב). ואין עשו בכלל זרע יצחק? א"ר יודן בר שלום: ביצחק - במקצת יצחק. ²³

רמב"ן בראשית פרק טז פסוק יב - פרא אדם ידו בכל ויד כל בו

פרא אדם - לשון רש"י, אוהב מדברות לצוד חיות, כמו שכתוב: "וישב במדבר ויהי רובה קשת". ידו בכל - ליסטים. ויד כל בו - הכל שונאין אותו ומתגרין בו. והנכון ... שיהיה איש פרא למוד מדבר, יצא בפעלו משחר לטרף, ויטרוף הכל, והכל יטרפוהו. והענין על זרעו שיגדל ויהיו להם מלחמות עם כל העמים. ורבי אברהם אמר ידו בכל, שינצח מתחלה כל הגוים, ואחר כך יד כל בו, שינוצח בסוף. ²⁴

כתוב בה: "ויגוע יצחק וימת ויאסף אל עמיו זקן ושבוע ימים" (בראשית לה כט). "זקן ושבוע ימים" כתוב אצל אברהם ויצחק (גם אצל איוב ודוד), ולא אצל ישמעאל. אך בדומה לישמעאל גם יעקב, ככתוב בבראשית מט לג: "ויכל יעקב לצות את בניו ויאסף רגליו אל המטה ויגוע ויאסף אל עמיו", גם הוא ב-"גויעה ואסיפה" אך בלי שביעת ימים (כפי שאמר לפרעה: מעט ורעים היו ימי שני חיילי). באופן דומה לישמעאל דודו. באהרון נאמרה "גויעה" במקום אחד (במדבר כ כט, ו"אסיפה" במקום אחר (דברים לב ג) וצריך לחברם. ואצל יוסף: "מיתה" בלבד, ככתוב בבראשית נ כו: "וימת יוסף בן מאה ופעור שנים וכו'", וכך גם אצל אצל משה, דברים לד ה: "וימת שם משה עבד ה' וכו'". נראה שבמותו מצוי ישמעאל בחברה טובה של משפחת אברהם.

²¹ זה האזכור האחרון של ישמעאל בן אברהם במקרא (יש אזכור חוזר בתולדות עשו, בראשית לו ג), לאחר פרשת הברכות של יעקב ויצחק, ולפיכך נזקקנו לו. גם כאן, יש מי שלא חושכים שבטם מישמעאל (דרך עשו כמובן) בבחינת: הלך העורב אצל הזריר או "הוסיף צרה על צרה" (בבא קמא צב ע"ב, שמות רבה א א, תנחומא ויצא א ועוד). יש אף שמגדילים לעשות ומקשרים הליכה זו לכעסו של עשו על יעקב ולתכניו הערמומית להרוג את יעקב דרך הסתת ישמעאל שיהרוג את יצחק (אגדת בראשית פרק ב, מדרש שוחר טוב יד ב). אך יש גם שדורשים לשבח שמחלת בת ישמעאל מחלה לעשו על כל עוונותיו (ירושלמי ביכורים ג ג, בראשית רבה סז ח-ט, מדרש שמואל ז א). יש בכוחם של צאצאי ישמעאל למחול על עוונותיו של צאצא יצחק ורבה (בני דודים). בפשט הפסוק אין ספק שעשו עשה מעשה על מנת למצוא חן יצחק ורבה הוריו והדבר היה כשר בעיניהם. מה שגם מלמד על הקשר או לפחות היחס הנמשך בין יצחק וישמעאל גם אחרי פטירתו של אברהם.

²² וההמשך שם שגם יעקב מסרב לברך, משום: "שנשאתי שתי אחיות בחייהן", וגם משה משום: "שלא זכיתי ליכנס לארץ ישראל" (ולא יכול לומר על הארץ ועל המזון), גם לא יהושע שלא היו לו בנים. רק דוד. דרשה חשובה לנושא [ברכת המזון](#) עליו הרחבנו בפרשת מסעי. לעניינינו כאן, למרות שהדרשה היא על הפסוק בפרשת וירא, בהקשר של משתה גמילת יצחק (אירוע יפה בחיי הילדים שלא נשמר לדורות), נראה שהכוונה היא כללית יותר. בתפר בין ישמעאל המקראי וישמעאל ההיסטורי, תזכורת לכך שבן לא יכול להסתמך על צדקתו של אביו וחייב לפלס את דרכו שלו עם זכויותיו וחובותיו. ראה גמרא סנהדרין קד ע"א: "ברא מזכי אבא. אבא לא מזכי ברא, דכתיב: ואין מידי מציל. אין אברהם מציל את ישמעאל, אין יצחק מציל את עשו". ובמדרש ספרי דברים פרשת האזינו פסקא שכט: "ואין מידי מציל - אין אבות מצילים את הבנים: לא אברהם מציל את ישמעאל ולא יצחק מציל את עשו. אין לי אלא אבות שאין מצילים את הבנים, אחים את אחים מנין? תלמוד לומר: אח לא פדה יפדה איש (תהלים מט ח) - לא יצחק מציל את ישמעאל ולא יעקב מציל את עשו". ראה דרשה זו גם באבות דרבי נתן נוסח ב פרק כז.

²³ כאן ברור שמדובר באומות העולם ובעמים שחז"ל הכירו מסביבתם הקרובה, והגם שהכירו בקרבה משפחתית איתם, לא ראו בהם לא רק לא "בני ישראל" ויעקב, אלא גם לא "מזרע אברהם", ובמשתמע מהסוגיה גם לא מזרע או מצאצאי יצחק. שים לב שהפסוק המשמש להרחקה זו לקוח מגירוש הגר וישמעאל בפרשת וירא, בראשית כא יב: "ויאמר אלהים אל אברהם אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך כל אשר תאמר אליו שרר שמע בקלה כי ביצחק יקרא לך זרע". פסוק זה 'צופה קדימה' ומשמש לא רק להרחקת ישמעאל, אלא גם להרחקת עשו שהוא בנם של יצחק ורבה (נכדם של אברהם ושרה, בנש"ק למהדרין). באופן דומה ראה גמרא בבלי מסכת ברכות נו ע"ב המבחינה באופן ברור, גם בחלום, בן ישמעאל המקראי בן אברהם ובין "ישמעאל" בן התקופה: "הרואה ישמעאל בחלום - תפילתו נשמעת, ודוקא ישמעאל בן אברהם, אבל טייעא בעלמא - לא". "טייעא" הוא מבני ערב. ומגדיל לעשות מדרש פרקי דרבי אליעזר פרק לא, מדרש מהתקופה המוסלמית, שחוזר לקריאת השם ישמעאל אבל בכיוון שונה לחלוטין מזה שראינו בתחילת הדף: "וקראת שמו ישמעאל, ולמה נקרא שמו ישמעאל? שעתיד לשמוע הקב"ה באנקת העם ממה שעתידין בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים, לפיכך נקרא שמו ישמעאל". האל ישמע את נאקת בני יצחק ויעקב ממה שיעולל להם ההוא שנקרא שמו (ע"י המלאך): ישמעאל ואברהם גם קראו כך בתבונתו, ברוח הקודש או שקיבל דברי הגר. נשתנו הזמנים.

²⁴ הבטחנו ללכת בסדר כרונולוגי והנה חזרנו לאחור כי לכאורה שכחנו את הפסוק שנאמר להגר עוד בגירושה הראשון בפרשתנו, בצמוד לקריאת השם ישמעאל, ככתוב בצמד הפסוקים: "ויאמר לה מלאך ה' הנך הרה וילדת בן וקראת שמו ישמעאל כי שמע ה' אל עניך: והוא יהיה פרא אדם ידו בכל ויד כל בו ועל פני כל אחיו יספן". ישמעאל - פרא אדם. רש"י אכן מפרש את הפסוק על ישמעאל המקראי שהיה איש מדבר, אבל בכך אין ביטוי חריף לפראותו של ישמעאל ולכך ש"ידו בכל". הרי כך מתנהג איש מדבריות

מסכת ברכות דף ז עמוד א – חכמי ישראל ששם ישמעאל

אמר רבי ישמעאל בן אלישע: פעם אחת נכנסתי להקטיר קטורת לפני ולפנים, וראיתי אכתריאל יה' צבאות שהוא יושב על כסא רם ונשא ואמר לי: ישמעאל בני, ברכני! - אמרתי לו: יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסך ויגולו רחמיך על מדותיך ותתנהג עם בניך במדת הרחמים ותכנס להם לפני משורת הדין, ונענע לי בראשו.²⁵

איכה רבה פרשה א סימן לא – ישמעאל במדרשי החורבן

שלוש שנים ומחצה הקיף אספסיאנוס את ירושלים והיו עמו ארבעה דוכסים: דוכס ערביא, דוכס אפריקא, דוכס אלכסנדריא, דוכס פלסטיני. דוכס ערביא ... אחד אמר קילוס שמו, ואחד אמר: פנגר שמו ... התחילו מושלך לפניו משלות.²⁶ חבית שקינן נחש בתוכה, כיצד עושין לו? אמר להם: מביאין חובר וחוברין את הנחש ומניחין את החבית.²⁷ אמר פנגר: הורגין את הנחש ושוברין את החבית. - מגדל שקינן בו נחש, כיצד עושין? אמר להם: מביאין חובר וחוברין את הנחש ומניחין את המגדל. אמר פנגר: הורגין את הנחש ושוברין את המגדל. אמר לו רבן יוחנן בן זכאי לפנגר: שכנים שעושים רעה – לשכונתם הם עושים. עד שאין אתה מלמד (עלינו) סניגוריה, אתה מלמד עלינו קטיגוריה.²⁸

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) שמעון בן יוחאי עמוד 555 – מלכות ישמעאל, עליית האסלאם

אלו הן הנסתרות שנגלו לרבי שמעון בן יוחאי כשהיה חבוי במערה מפני קיסר מלך אדום, ועמד בתפילה ארבעים יום וארבעים לילה והתחיל כך: "ה' אלהים צְבָאוֹת עֲדֹמְתִי עֲשֵׂנָהּ בְּתַפְלַת עֲמֹדָה" (תהלים פ ה). מיד נגלו אליו סתרי הקץ וסתומות והתחיל לישוב ולדרוש: "וירא את הקניי" (במדבר כד כא). כיון שראה מלכות ישמעאל שהיא באה, התחיל לומר: לא דיינו מה שעשה לנו מלכות אדום הרשעה, אלא אף מלכות ישמעאל!²⁹

מצוי שחי על הציד וחי המדבר הקשים (שוב קשר לעשו שהיה "איש ציד"). לפיכך אולי, רוב הפרשנים והמדרשים רואים בפסוק זה קשר ליסמעאל ההיסטורי. ראה שתי הגישות כבר במדרש בראשית רבה מה ט, פרשת לך לך: "והוא יהיה פרא אדם, רבי יוחנן אמר: שהכל יהיו גדלים ביישוב והוא יהיה גדל במדבר. רבי שמעון בן לקיש אמר: פרא אדם וודאי שהכל בוזזים ממון והוא בוזז נפשות". באים רמב"ן ואבן עזרא שהכירו היטב את נחת זרועו של ישמעאל האסלאם (וגם של עשו – הנוצרים, רש"י לא הכיר את האסלאם) ומעמידים את הפסוק על זמנם ומקומם. בתווק, בין רש"י לאבן עזרא ורמב"ן, ניתן אולי להציב את המדרש הבא על האומות שלא רצו לקבל את התורה, ספרי דברים פרשת וזאת הברכה פיסקא שמג: " ... הלך אצל בני ישמעאל אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לו: מה כתוב בה? אמר להם: לא תגנוב. אמרו לו: כל עצמם אביהם ליסטים היה, שנאמר: והוא יהיה פרא אדם". האם קבלת התורה הוא נקודת השינוי?

²⁵ חוקרי תולדות תנאים-ואמוראים דנו בשאלת הקשר בין רבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול שנזכר כאן ובין רבי ישמעאל בר הפלוגתא הידוע של רבי עקיבא, שניהם מגדולי התנאים בדור השלישי. הוא רבי ישמעאל שנזכר מאות פעמים בספרות חז"ל הוא רבי ישמעאל שעל שמו מדרש מכלתא הידוע לספר שמות, הוא רבי ישמעאל של "ג המדות בהן התורה נדרשת, הוא ר' ישמעאל שעמד כנגד ר' שמעון בר יוחאי בוויכוח על שילוב תורה עם דרך ארץ (דברינו ואספת דגנך בפרשת עקב, ובחרת בחיים בפרשת נצבים). אחת ההשערות היא שרבי ישמעאל זה היה נכדו של רבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול. כך או כך, יש לנו עוד כמה ר' ישמעאל: בנו של ר' יוחנן בן ברוקה, תנא מהדור הרביעי, ר' ישמעאל בר' יוסי בן חלפתא שהיה מגדולי החכמים (הזקנים) בבית מדרשו של רבי יהודה הנשיא, ואולי עוד אחרים שלא מנינו. נושא מרתק הוא גלגול השם ישמעאל לאורך הדורות. בהשוואה לשם יצחק ששמו נגזר מדברי המלאך לשרה: "כי צחקת" (ומאברהם שצחק), שמו של ישמעאל הוא מלא משמעות: ישמע האל! ואמנם גדולי ישראל התכבדו בשם זה ולא חשו ל"ישמעאל ההיסטורי". גם לא מכך שישמעאל בן אברהם נדחה מפני יצחק. (גם לא מישמעאל בן נתניה של סוף בית ראשון הקשור ברצח גדליה, מלכים ב כה, ירמיהו מ). אולי הדרשות החיוביות שמקצתן הבאנו לעיל, עמדו לנגד עיניהם. אך במרוצת הדורות וצוק העתים נפסק השימוש בשם זה כנראה בשל "ישמעאל ההיסטורי" עליו דרשנו.

²⁶ שרי צבא אספסיאנוס לפני רבן יוחנן בן זכאי שהצליח להימלא מירושלים הנוצרה. ראה הסיפור המלא שם וכן בגיטין נו ע"ב.

²⁷ מטפלים במורדים שבתוך העיר ירולים (החבית) ומניחים לעיר.

²⁸ ראה מעורבותם לרעה של בני ערב גם סביב חורבן בית ראשון, במדרש תנחומא פרשת יתרו סימן ה (נזכר בקצרה בהערה 14 לעיל): "כיון שעברו על בני ישמעאל אמרו להגמונות שעליהם: עשו עמנו חסד ורחמים והעבירונו על אחינו בני ישמעאל דודנו וכן עשו. יצאו בני ישמעאל לקראתן, הוציאו להן פת מלוח, וציר עמה, הביאו נודות רקים וצבעום במים ותלאום בשערי אהליהם. כשראו ישראל כך, נתישבה דעתן היו סבורין שהן מלא מים. אמרו להן: אכלו פת תחילה ואחר כך נביא לכם מים. אכלו את הפת, באו ואמרו: לא מצאנו מים. והן נושכין בשיניהם באותן נודות, ונכנסו רוח חמה לתוך מעיהם ומתים, שנאמר: משא בערב ביער בערב תלינו ארחות דדנים (ישעיה כא) ... משאוי קשה על בני ערב. אמר להן: כזה אורחות דדנים, דרכו של אחין לקבל בני דודיהן?". מדרשי חורבן אלה יכולים בהחלט להיות נקודת השרב ומעבר מישמעאל המקראי בן אברהם האח למחצה ("צדיק" במדרשים לעיל) לישמעאל ההיסטורי "הרשע". אך איך נעמיד את המקור הקודם על חכמי ישראל הקרויים ישמעאל שחיו לאחר החורבן, אל מול מדרשי חורבן אלה? סביר לחשוב שמדרשים אלה הם מאוחרים ומקדימים את רעת בני ישמעאל/ערב שהכירו זמנם לתקופת החורבן ומחפשים כבר שם את שורש הרעה. ור' ישמעאל השונים שראינו לעיל פשוט לא הכירו מסורות מדרשיות אלה.

²⁹ מדרשים רבים דנים בארבע המלכויות שהאחרונה שבהן היא אדום, הוא רומי הוא עשו "ההיסטורי". כגון מדרש זה בבראשית רבה מב ב בפרשתנו במלחמת אברהם עם ארבעת מלכי הצפון: "א"ר אבון: כשם שפתח בד' מלכויות כך אינו חותם אלא בד' מלכויות. את כדלעומר מלך עילם, ותדעל מלך גוים, ואמרפל מלך שנער, ואריוך מלך אלסר, כך אינו חותם אלא בד' מלכויות: מלכות בבל ומלכות מדי, ומלכות יון ומלכות אדום". יסודן של "ארבע המלכויות" שלאחריהן תבוא הישועה והגאולה הסופיים נמצא פעם נוספת ומרכזית בפרשתנו, בברית בין הבתרים, באברהם שבחר את המלכויות. ראה בראשית רבה פרשה מד ובפרט סימן יז שם. והנה, במאה השביעית לספירה בעת שמלכות אדום מצויה בשקיעה, לא באה הגאולה, אלא עלתה מלכות בלתי צפויה, היא האסלאם היא

שבת שלום וגשמים בעיתם³⁰
מחלקי המים

ישמעאל "ההיסטור", והתקוות הגדולות שתלו היהודים באומה זו, נגוזו חיש מהר וקויים ביתר שאת: "והנה חשיכה גדולה נופלת עלי". חשיכה שלא כתובה בפרשה. על נושא זה כבר כתבו רבים וטובים ואף אנו התחלנו ללקט מקורות תחת הנושא: תחת אדום ולא תחת ישמעאל. כל המחכימו בנושא זה יבורך בכל מילי דמיטב.

³⁰ השבוע התחלנו לשאול על הגשמים ככתוב במסכת תענית פרק א משנה ג: "בשלשה במרחשון שואלין את הגשמים. רבן גמליאל אומר: בשבעה בו, חמישה עשר יום אחר החג כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת". עולי הרגלים יחזרו לנקודת המוצא של אברהם אבינו ממנה החל את מסעו לארץ כמתואר בפרשה. ראה גמרא ברכות כט א: "אמר רב ביבי בר אביי: כל השנה כולה מתפלל אדם הביננו חוץ מימות הגשמים, מפני שצריך לומר שאלה בברכת השנים". שיתגשמו שאלותינו ומשאלותינו.